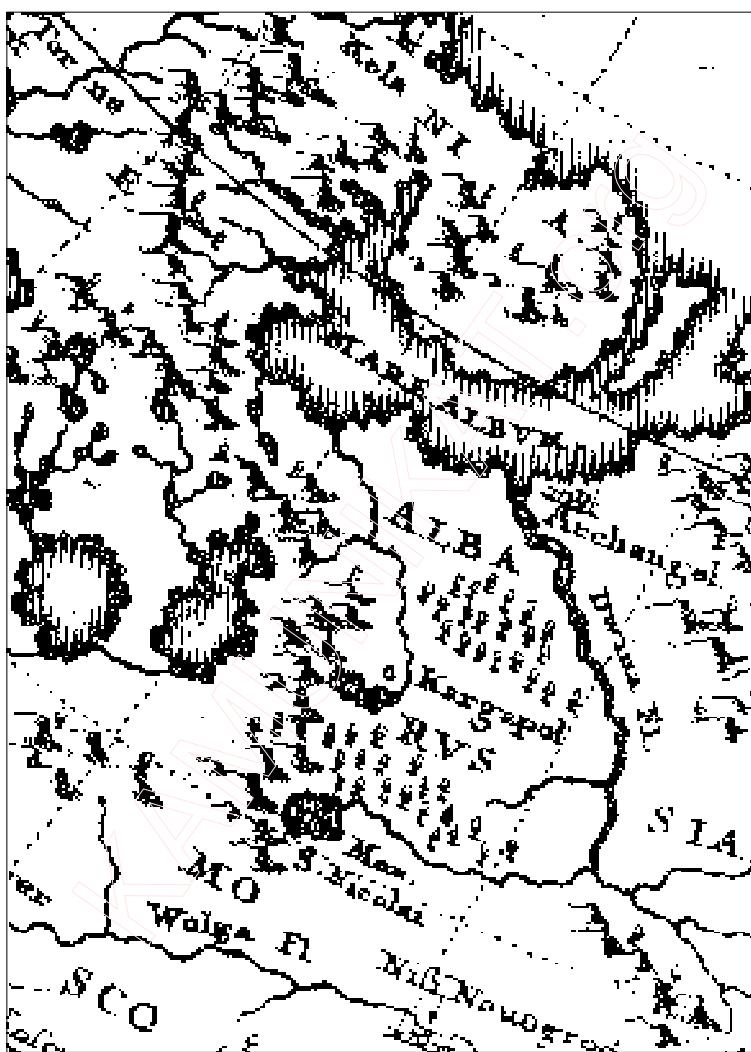

11. «Сумежная і падуладная»

Замацаванне назвы *Белая Русь* за сучаснай Беларуссю

У XVII ст. у разуменні тэрміна *Белая Русь* яшчэ пануе поўны «плюрализм». Многія працягваюць ужываць яго як сінонім *Московіі*. На эксплікацыі так званага Сігізмундава плана Масквы, гравіраванага Лукам Кіліанам у 1610 г., пазначана: «Горад Москва, ці Масковія, сталіца ўсёй Белай Русі (вялікага княства Маскоўскага)»⁴⁹⁰. Сігізмундаў план карыстаўся вялікай папулярнасцю і часта ўзнаўляўся ў розных зборніках і атласах, як, напрыклад, у апошнім, шостым томе серыі «Гарады зямнога шара» Георга Браўна — Франца Хогенберга⁴⁹¹, у «Вялікім атласе» Вілема Блаў⁴⁹² ці «Кнізе гарадоў» Іаганэса Янсана (1657). Яшчэ ў канцы XVII ст. на некаторых картах *Белая Русь* выступае як сінонім Маскоўскай дзяржавы⁴⁹³. На карце Іагана Батыста Хомана з *Atlas Novus* (Нюрнберг, 1701) мюнхенскага прафесара матэматыкі Генрыха Шорэра, *Alba Russia* раскінулася па абодвух берагах Паўночнай Дзвіны, на ўзбрэжжы Белага мора⁴⁹⁴ — як рэлікт вельмі даўніх уяўленняў пра *Белую Русь*. Цікава, што на іншай карце, Польшчы і ВКЛ (1710 г.), створанай тым жа Хоманам, надпіс *Russia Alba* займае практычна ўсю тэрыторыю менавіта сучаснай Беларусі — ад Бярозы да Вяліжа⁴⁹⁵. На выдадзенай у 1710 г. у Амстэрдаме «Усеагульнай карце ўсіх пабярэжжаў свету» назва *Russie blanche ou Moscovie* адносіцца, відавочна, да ўсёй Расійскай дзяржавы, але паколькі гэта перш за ўсё марская карта, дык надпіс размешчаны ля ўзбрэжжа Паўночнага Ледавітага акіяна, паміж вусцямі Паўночнай Дзвіны і Абі⁴⁹⁶.

Але з цягам часу *Белая Русь* у значэнні «Расійская дзяржава» сустракаецца ўсё радзей (хаця згаданыя карты, трэба меркаваць, аказалі ўплыў на фармаванне ўяўленняў В. Тацішчава). Усё часцей *Белую Русь* згадваюць побач з *Літвой*, прычым як сувымерныя па арэале і палітыка-адміністрацыйным значэнні тэрміны. Рэестр гарадоў і мястэ-

Карта Іагана Батыста Хомана з *Atlas Novus* (Нюриберг, 1701).

чак (*Regestr miast i miasteczek w Koronnej, Litewskiej, у Bialoruskiej Rusi*), дзе спецыяльнымі камісарамі мусіл быць прызначаныя цэрквы для не-уніятаў, з кнігі гродской луцкай (1632) абвяшчае: *na Bialej zaś Rusi przy inszych miastach y miasteczkach, które się tak w Litwie, iako y na Bialej Rusi w diecezy metropoly w uniey będącago y w ludykow Pinskiego y Brzeskiego znaydować będą: Połock, Mstisław, Orsza, Brasław, Mohilow, Dzisna, Witebsk.* «Беларуская Русь» тут аддзяляецца ад Вялікага княства Літоўскага, да гарадоў якога аднесеныя Вільня, Трокі, Менск, Ліда, Наваградак, Бярэсце, Слонім, Пінск, Гародня, Ваўкавыск, Коўна, Мазыр, Рэчыца, Камянец, Кобрын, Мядзел, Мерач⁴⁹⁷.

Шмат у чым звесткі пра Белую Русь Ставрольскага (1632), здаецца, узыходзяць да Кромера. Напрыклад, калі ён піша: «Русь дзеліцца на Русь Белую, якая ўваходзіць у ВКЛ, а таксама на Русь Чырвоную, якая ўласна завеца Раксаланія і належыць да Польшчы... Чырвоная Русь... мае з поўначы Белую Русь, якая абмежаваная рэкамі Стыр і Прыйп'ять»⁴⁹⁸, — дык, верагодна, паўтарае Кромера: «Русь, якую некаторыя называюць Чырвонай, на поўначы мяжуе з Белай Руссю і Валынню»⁴⁹⁹. Апроч таго, Ставрольскі паведамляе: «Кіеўская ваяводства раскінулася на поўнач да мяжы Літвы і Белай Русі»⁵⁰⁰.

Мы ўжо адзначалі, што ваад яўрэйскіх абышчын ВКЛ у Бярэсці ў 1623 г. нічога не казаў пра *Белую Русь*. І Ставрольскі, ураджэнэц Валыні ці Берасцейшчыны, відавочна, не лічыў *Белай Руссю* заход цяперашній Беларусі, які ўваходзіў у Берасцейскае, Віленскае і Троцкае ваяводствы, для яго быўшыя ўжо Літвой. Але яго *Russia Alba* не абмяжоўваеца Палацкім ваяводствам, а ўключае таксама Мсціслаўскае, Віцебскае, Смаленскае, Наваградскае і Менскае⁵⁰¹, — г.зн. займае значна больш шырокі аблік, чым той, да якога, як правіла, дастасоўвалі гэтую назуву нават у XIX ст. Прыхын такія ўяўленні былі ўжо досыць распаўсюджанымі нават сярод дробнай тутэйшай

інтэлігэнцыі. Праваслаўны святар са Слуцка Андрэй у палемічным творы супраць уніі (1616), характарызуючы кампетэнцыю ўніяцкіх іерархаў, іранічна заўважыў: «Недалеко бискупи, недалеко Киев, недалеко Минск, Белая Русь, о околичных местечках, селах немовлю»⁵⁰², г.зн. і Менск, і Слуцк для яго былі ўжо *Белай Руссю*. Значна частцей, зрэшты, у яе склад уключалі толькі Полацкае, Мсціслаўскае і Віцебскае ваяводствы, пакідаючы Меншчыну і Наваградчыну ў Літве. А паколькі маскоўскі ўрад здаўна лічыў, што па Бярэзіне праходзіла мяжа «Смаленскіх прыгарадаў», дык многія пазнейшыя даследчыкі, пачынаючы з Тацішчава, прымалі менавіта гэтую раку за спрадвечны «натуральны» заходні рубеж *Белай Русі*⁵⁰³. Паводле ж адміністратыўнага падзелу ВКЛ Бярэзіна размяжоўвала Полацкае і Віцебскае ваяводствы з Менскім і Віленскім.

Пасля Дэўлінскага замірэння 1618 г. мяжа паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй ужо ўсталявалася (да чарговага перадзелу ў сярэдзіне XVII ст.). У склад ВКЛ уваходзілі ўсе землі, якія ў XIX—XX ст. будуць адносіць да беларускіх. І тым не менш *Белая Русь* паводле Стараўольскага — не толькі падуладная (*subjacet*), але і сумежная (*adjacetque*) Вялікаму княству Літоўскому, як бы ўжо іншая дзяржава. Чаму так? Часткова, як мы казалі ў папярэднім раздзеле, у гэтым можна бачыць след падзеі Лівонскай вайны. Але найперш гэта сведчыць пра пэўную адасобленасць усходнебеларускіх земляў — не столькі юрыдычную, колькі канфесійна-культурную, ад астатніяга Вялікага княства. Менавіта гэтая адасобленасць, якая сціралася вельмі павольна, паспрыяла хуткаму пашырэнню на іх назвы *Белая Русь*. Нездарма Вялікае княства ледзь не з пачатку свайго існавання называлася «Літоўскім і Рускім». У «Рускай» яго частцы шмат у чым захоўваўся старасвецкі лад жыцця, а ўплыў заходніяй цывілізацыі адчуваўся менш. Да канца XVI ст. на ўсходзе ВКЛ амаль не будавалася касцёлай і сінагог, мала было гарадоў і мястэчак на Магдэбургскім праве, амаль не

праводзілася валочная памера. Як слушна мяркуе В. Насевіч, *Руссю* ў вузкім сэнсе ў ВКЛ называўся адзін з гісторыка-геаграфічных рэгіёнаў дзяржавы, прыкладна «на ўсход ад лініі Braslaŭ — Lagojsk — Petrykaў»⁵⁰⁴. Мяжа паміж уласна *Lітвой* і *Руссю*, хаця і не адзначаная нейкім адмысловымі прыкметамі, усведамлялася як нешта рэальна існуючае яшчэ ў XIX ст., у XVII жа і пагатоў. Стрыйкоўскі, апісваючы набег татараў у 1506 г., адзначаў, што у раёне Наваградка яны «зайшлі за Нёман у Літоўскую зямлю»⁵⁰⁵. Паводле дзённіка аўстрыйскага пасольства ў Москву (1593), «у Радашковічах... канчаецца Літоўскае княства і пачынаецца Расія»⁵⁰⁶. У Магілёўскай хроніцы пад 1695 г. адзначалася, што «памежжа літоўскае» праходзіла побач з Менскам і Слуцкам⁵⁰⁷. У гэтым сэнсе мелі рацыю М. Любайскі, М. Доўнар-Запольскі і інш., сцвярджаючы, што паняцце *Белая Русь* ахоплівала тыя землі ВКЛ, якія з больш позняга часу і ў меншай ступені былі звязаныя з *Lітвой*, чым так званыя *чарнарускія* (праўда, апошні тэрмін — штучны пазнейшы наватвор), непасрэдна падпарадкованыя *Lітве* яшчэ ў часы Міндоўга. Удакладнім, аднак, што хаця падзел ВКЛ на ўласна *Lітву* і *Русь* сапраўды ўзыходзіць да XIII ст., *Белай* гэтая *Русь* стала лічыцца толькі ў XVII ст. Тады ўсё раздзей у Еўропе ўжывалі тэрмін *Масковія*, замяняючы яго *Rасіяй*; іншая частка колішній *Rusi*, Украіна, увайшла ў склад Польшчы. У такіх варунках двухчленная формула «*Lітва* і *Русь*» паступова відазмяняецца на «*Lітву* і *Белую Русь*». *Белая Русь* робіцца дапайненнем да тэрміна *Lітва*, яго своеасаблівым працягам на ўсходнебеларускія землі. А паколькі такому чляненню не спадарожнічала ні адміністрацыйная, ні этнічная, ні натуральная фізіка-геаграфічная мяжа, паняцці *Lітва* і *Белая Русь* на шырокай паласе цэнтральнай Беларусі паступова робяцца раўназначнымі. У будучым, па меры ўзрастання ўласна літоўскай нацыянальнай свядомасці і замацавання назвы *Lітва* толькі за балцкімі землямі Вялікага княства, гэта

прыядзе да выцяснення першага тэрміна другім — не столькі спантаннага, колькі абумоўленага расійскай прапагандай.

Сярод фактараў, якія прычыніліся да пашырэння вядомасці назвы *Белая Русь* сярод усходнеславянскага насельніцтва Рэчы Паспалітай на пачатку XVII ст., трэба называць пераклад на польскую мову (значна больш даступную, чым малазразумелая абсолютнай большасці лаціна) такіх твораў, як «Хроніка Еўрапейскай Сарматы» Гваныні і «Гісторыя палякаў» Кромера. Цікава, што абодва пераклады, апублікаваны ў 1611 г., належалі украінскім шляхціцам, выхадцам з праваслаўнага насельніцтва Галіччыны — Марціну Пашкоўскаму і Марціну Блажэўскаму адпаведна. Таму не трэба здзіўляцца, што назуву *Белая Русь* на Украіне добра ведалі і, пачынаючы прыкладна з канца 1610-х г., часта праецыравалі на сябе. У 1620-х г. на Заходній Украіне быў створаны т.зв. Густынскі летапіс, які, між іншым, паведамляў, як старажытныя славяне «в Сармации седше различно презывахуся: Поляне, Древляне, Севери, Кривичи и проч., или якоже и ныне, Москва, Белая Русь, Волынь, Подоля, Украина, Подгоря и проч.»⁵⁰⁸. Украінскія казакі, пісаў каля 1623 г. каралю князь Кшыштаф Збаражскі, маюць «фавор яўны і пакрыёмы ледзьве не ўсёй Кіеўскай Украіны і Белай Русі»⁵⁰⁹. Такое разуменне *Белай Русі* было яшчэ больш характэрным для афіцыйнай Масквы. У роспытах палонных і эмігрантаў з Рэчы Паспалітай, якія ў 1623—1624 г. вёў Патрыяршы дварцовы прыказ, да *Белай Русі* прылічаныя Валынь (Астрожскі павет), Кіеўшчына (Фастаў), Галіччына (Злочаў). Значна радзей у маскоўскіх дакументах гэтага часу трапляюцца выразы накшталт «белорусец черкашенин Тимофей Трофимов сын... с Белой Руси с Глуска»⁵¹⁰, якія звязваюць *Белую Русь* з сучаснай Беларуссю.

«Суплікацыя» (скарга) праваслаўнай шляхты Рэчы Паспалітай, прадстаўленая сенату на Варшаўскім сойме 1623 г. і адразу ж выдадзеная асобнай брашурай,

пералічваючы тыя месцы, дзе назіраўся асабліва жорсткі ўціск праваслаўных уніятамі, зазначыла: «На Белай Русі гэта — Полацк, Віцебск, Мсціслаў, Орша, Магілёў, Дзісна і г.д.»⁵¹¹. Далей чытаем: «На Белай Русі, у Оршы і Магілёве, ужо пяць год, як той жа Полацкі ўладыка [біскуп Кунцэвіч. — А. Б.] церквы апячатаўнымі трymае»⁵¹². Адзін з першых афіцыйных дакументаў ВКЛ, які згадвае *Белую Русь* у яе новым значэнні, — гэта грамата Жыгімonta III Вазы 1627 г., з паведамленнем: «в том часе и иные некоторые в Белой Руси места наши... [апроч Орши и Магилёва. — А. Б.] небошыка отца Иосафа Кунцевича, архиепископа полоцкого, зневажать почали»⁵¹³. Як бачым, за тымі раёнамі, дзе было асабліва ўпартым супраціўленне унії, як у Орши ды Магілёве, назва замацоўвалася найбольш хутка. Калі і можна казаць пра рэлігійны аспект назвы, дык не ў часы хрысціянізацыі Літвы, а менавіта цяпер, калі ўжыванне яе праваслаўнымі было ў пэўным сэнсе прыкметай рэлігійнай экзальтацыі, нават ксенафобіі. Часта, гаворачы «белы», мелі на ўвазе «чысты ад лацінства». Само тлумачэнне паходжання назвы ад «белага адзення», здаецца, перагукаецца з адпаведным месцам у Апакаліпсісе (Адкр. 7, 9—14). Адначасова і каталікі ды ўніяты ўжывалі тэрмін *Белая Русь* усё часцей. Невыпадкова ў Ватыканскім вопісу дакументаў польскай нунцыятуры многія тамы з серыі *Polonia Russa* з дакументамі XVII—XVIII ст. азагалоўленыя *Dominii Moscovitici, e Bianca Russa*⁵¹⁴. Такі загаловак сведчыць аб tym, што *Bianca Russa* абыходзіла Ватыкан перадусім як асяродак супраціўлення унії, у любы момант гатовы перакінуцца на бок Масквы.

Дакладна не ўстаноўлена, калі вызначэнне «Беларуская» ўвайшло ў склад наймення царкоўных адміністрацыйных адзінак. Лічыцца, што віленскі каталіцкі біскуп Яўстахій Валовіч хутка па сваёй намінацыі ў 1616 г. дамогся стварэння т.зв. Беларускай архідыяканіі ў Абольцах (цяпер Талачынскі р-н), бо такім вялікім біскупствам было цяжка

кіраваць⁵¹⁵. Ставровольскі пісаў пра гэта: «Віленская правінцыя... мае біскупа такой разлеглай юрысдыкцыі, што ва ўсёй Літве і Белай Русі, якія складаюцца са столькіх ваяводстваў, аж да мяжы маскоўскай, толькі яго суфраганы стаяць на чале вызнаўцаў веры хрысціянскай»⁵¹⁶. Не зусім зразумела, зрэшты, ці Аboleцкая архідыяканія адразу ж па сваім стварэнні ў 1619 г. пачала называцца *Беларускай*, як гэта часта сцвярджаецца⁵¹⁷, ці гэта адбылося пазней. Прыкладна ў канцы 1620-х г., пасля аднаўлення (1620—1621) у ВКЛ праваслаўнай іерархіі, з'яўляеца паняцце «епіскап беларускі» (з рэзідэнцыяй у Магілёве) і ў праваслаўных. Прынамсі, у 1631 г. даравальная грамата Ганны і Яна Стэткевічаў Аршанскаму Куцеінскаму (Успенскаму) жаночаму манастыру, абвяшчаючы яго стаўрапігію (аўтаномію ад епіскапаў), папярэджвае: «Инныи теж митрополит尼克і, ани епіскоп Белорусский, мимо Киевскую митрополию, до монастыря нашого... дела жадного и претексту мети нияким способом не могут»⁵¹⁸. Аднак у нас няма даных, якія б пацвярджалі меркаванне Салаўёва⁵¹⁹, што гэтае найменне епіскапства насіла ад самога свайго заснавання ў 1621 г. Кіеўскі мітропаліт Пётр Магіла ў грамаце на заснаванне Магілёўскага Багаяўленскага брацтва (1635) згадваў «краи великого князства Литовского и Белорусские до епископии Мстиславское, Оршанско и Могилевское належачие»⁵²⁰, але само епіскапства, відавочна, не называў «Беларускім». І ў каталогу, і ў праваслаўных яшчэ доўгі час назва была хутчэй неафіцыйнай. Часам спасылаюцца, напрыклад, на прывілей Яна II Казіміра 1650 г. Іосіфа Канановічу на «епіскапства Беларускае»⁵²¹, але звесткі пра гэты прывілей паходзяць з ананімных нататаک па гісторыі праваслаўнай царквы, складзеных у магілёўскім Спаскім манастыры не раней 1755 г.⁵²². Паводле І. Грыгаровіча, афіцыйна магілёўска–віцебская праваслаўная епархія пачала называцца «Беларускай» з 1675—76 г., пры Яне III Сабескім⁵²³, што выглядае даволі верагодным.

Пашырэнне тэрміна *Белая Русь* у афіцыйных колах Маскоўскай дзяржавы і ў праваслаўнага насельніцтва Рэчы Паспалітай пачалося практычна адначасова. Апроч апошняга, пэўную ролю ў перадачы гэтага географічнага паняцця ад «палякаў» (мясцовых каталікоў і пратэстантаў) да рускіх адыграўлі прыбалтыйскія немцы. У іх наш тэрмін у сучасным значэнні ўпершыню, магчыма, сустракаецца каля 1620 г. Рыжскі ратман Бенедыкт Хінцэ згадвае Віцебск, Полацк, Вільню, Біржы, Коўна, а потым, абагульняючы гэтыя назвы, кажа пра «Літву, Беларусь (*Weissreussland*) і Ліфляндыю»⁵²⁴. Немец — агент цара Міхаіла Раманава, які фігураваў у дакументах пад імем «Юры Радыёнаў» і ў сакавіку — красавіку 1621 г. збіраў інфармацыю ў Рызе, даносіў, што там ходзяць чуткі аб зборы царскіх войскаў у Пскове і іх хуткай выправе «на Ліфлян, на Белую Русь и Літву»⁵²⁵. Яго пазнейшыя рээлцы із Гданьска і Ляйпцига засведчылі перакананне тамтэйшых бюргераў, што цар «мало не всю Ліфлянскую землю и часть Белой Руси одолел и взял»⁵²⁶. У гэтым, ці не першым выпадку, калі назва *Белая Русь* трапляеца ў афіцыйным дакуменце маскоўскай канцылярыі, яна, вельмі паказальна, перакладзеная з нямецкай, ужытая немцам (а зусім не «рускім чыноўнікам», як прынята лічыць)⁵²⁷ і датычыць звестак, сабраных у нямецкамоўным асяроддзі. Цяжка сказаць, наколькі ясна інфарматары так званага Радыёнава ўяўлялі сабе розніцу паміж *Wissen Russen* ці *Weissreussland*, вядомымі немцам ужо некалькі стагоддзяў, і *Белай Руссю* ў тых значэннях, якія яна набыла ў літаратуры апошніх дзесяцігоддзяў.

Урад Расіі, як і праваслаўныя Польшчы і Літвы, тэрмін *Белая Русь* інтэрпрэтаваў інакш, чым афіцыйныя колы Рэчы Паспалітай ці заходнія еўрапейцы, надаючы яму перш за ўсё этнаконфесійны сэнс. Так пачалі называць праваслаўнае насельніцтва Рэчы Паспалітай, рэлігійныя і палітычныя сімпатыі значнай часткі якога былі на баку Масквы, і тыя тэрыторыі, на якіх гэтыя сімпатыі адчуваліся най-

больш моцна. З канца XV ст. Масква настойвала на сваім нібыта натуральным праве «бараніць» гэтае насельніцтва ад уціску каталіцкай царквы і ўрада Рэчы Паспалітай, але хутчэй увогуле ад «тлятвornага» ўплыву заходній цывілізацыі ва ўсіх яго аспектах. Шырокое выкарыстанне маскоўскімі афіцыйнымі коламі гэтага тэрміна пачынаецца менавіта з дакументаў, якія асвятляюць контакты з пра- маскоўскімі актывістамі ў Рэчы Паспалітай. Так, у вопісу архіва Пасольскага прыказа 1626 г. выдзелены раздел «Грамоты літовскіх монастырей Белые Руси»⁵²⁸. Да такіх аднесеныя: ліст ад епіскапа Перамышльскага і Самбарскага Міхаіла Капысценскага 1603 г.; грамата да патрыярха Філарэта ад уладыкі Сцяпаньскага манастыра; чалабітныя «ис Киева Острецкого монастыру игумена» Пяtronія Жукавецкага, які жыў у Троіца–Сергіевай Лаўры ў 1624—1626 г., «писаны... белоруским пісьмом», да князя Івана Чаркаскага і дзяяка Івана Грамаціна. Жукавецкі прывёз з сабой «3 тетрати, а в них писан перевод с польского писма по–русски, спор о вере белорусцом с латынники»⁵²⁹. Характэрна, што ўсе згаданыя манастыры знаходзіліся на Украіне. Сярод іншых дакументаў, апісаных у 1626 г., заслугоўваюць увагі: грамата ад шведскага караля Густава II Адольфа аб пропуску яго пасла Аляксандра «Рубцова» да казакаў, «на Белую Русь и в Запорожье»⁵³⁰; напісаныя «по–белорускі» лісты памежных старостаў ВКЛ Юрыя Сакалінскага і Аляксандра Гасейскага 1602 г. да ваяводаў Таропца і Вялікіх Лук⁵³¹; аナンімнае «письмо белоруское, пісано в Воршаве во 125 г.» (г.зн. у 1617 г.)⁵³². Такая шырокая геаграфія сведчыць: *Белая Русь*, як яна бачылася з Масквы, была паняццем не столькі геаграфічным, колькі культурна–канфесійным. Цікава, што ў папярэднім (1614) вопісу архіва Пасольскага прыказа, дзе часта пералічваюцца тыя самыя дакументы, харонім *Белая Русь* яшчэ не сустракаецца⁵³³. Відавочна, ён паспеў атрымаць шырокое распаўсюджанне менавіта

ў 1620–х г. у сувязі з чарговай хвалій праваслаўна–уніяцкай палемікі ў Рэчы Паспалітай, за якой пільна сачылі ў Крамлі.

Напярэдадні вайны 1654—1667 г. тэрміны *Белая Русь*, «белорусцы», «белоруское письмо» сустракаюцца ў маскоўскіх дакументах вельмі часта. Але змест іх не такі аднастайны, як можна было б чакаць. Так, тэрмін «белорусцы» ўжываецца звычайна ў блізкім да сучаснага сэнсе, бо ўкраінцаў часцей называлі «чаркасамі». Напрыклад, паводле ліста бранскага ваяводы Н. Мяшчэрскага 1649 г., «...во Брянск... литовские люди белорусцы и черкасы... привозят их шлехетцкие животы, всякая платья и служивую всякую рухлядь»⁵³⁴. Аднак тэрытарыяльна *Белая Русь* у рускіх дакументах таго часу адпавядала амаль выключна Украіне, а не сённяшній Беларусі. Царскі пасол да запарожскіх казакаў Грыгорый Ункоўскі ў 1649 г., перадаючы маскоўскуму ўраду змест сваіх перамоў з Багданам Хмельніцкім, некалькі разоў згадаў «Запороское войско и Белую Русь»⁵³⁵. У тым жа годзе ў перакладзе (з грэчаскай на рускую) ліста македонскага мітрапаліта Галакціёна цару Хмельніцкі названы «пресветлым великим гетманом Белой Руси, господином Зиновьевем»⁵³⁶. Не абавязкова гэтыя характарыстыкі, асабліва калі параўнаем іх з тым жа вопісам архіва 1626 г., паходзілі з Македоніі ды Украіны. Іх аўтарамі, хутчэй, былі дзякі Пасольскага прыказа. Сам факт такога вызначэння Украіны не ёсьць нечаканым, бо традыцыя аднясення часткі яе тэрыторыі да *Белай Русі* ў ёўрапейскай літаратуры налічвала да гэтага часу добрыя паўтараста год. Але чаму ж у Москве забываліся на літоўскую *Белую Русь*? Хіба праста таму, што тут не было такога арганізаванага казацкага руху, скільнага да дзяржаўнага адасаблення ад Рэчы Паспалітай, як на Украіне.

Тэрмінам жа «белоруское письмо» абазначалі ўсю супіннасць графічных і лексічных асаблівасцяў, якія адразнівалі т.зв. «заходнерусскую» пісмовую мову ад улас-

на рускай⁵³⁷. У 1646 г. рускія паслы ў Варшаву настойвалі, каб карэспандэнцыя паміж дзвюма дзяржавамі вялася, як і ў даўніну, «белоруским письмом»⁵³⁸. Адзін з першых апалагетаў панславізма харват Юрай Крыжаніч, сасланы ў Табольск, пісаў у 1661 г., што «сам Рускиь ўезик на троє ёст разделеъен»⁵³⁹. Ён адрозніваў уласна рускую (размоўную), царкоўна–славянскую рускага ізвода і «беларускую» мову — г.зн. беларуска–ўкраінскую літаратурную, якую крытыкаў за недастатковую «чысціню»⁵⁴⁰, лічыў штучнай і ўвогуле «шкоднай» для ўсталявання «славянскай еднасці».

Трактоўка тэрміна *Белая Русь* афіцыйнымі маскоўскімі коламі змянілася літаральна за некалькі гадоў вайны. Калі ў жніўні 1655 г. войскі Аляксея Міхайлавіча «Великого Княжства Литовскага столыній город Вильну, и иные многие города и места поимали и заступили, также и Белую Русь», цар адразу ж (03.09.1655) выдаў указ аб унісенні *Белай Rusi* ў свой тытул: «Мы великий государь наше Царское Величество учинились, предков наших Великих Государей Князей Российских на Великом Княжестве Литовском и над Белою Россиею и на Волыни и Подолии Великим Государем»⁵⁴¹. Ад гэтага часу назва *Белая Русь* ужо не ўжываецца Крамлём у дачыненні да Украіны, але замацоўваецца за ўсходній часткай ВКЛ. І хаця вынікі вайны не былі для Масквы такімі памыснымі, як гэта дэкларараваў цар, яна канчаткова перахапіла ініцыятыву ў выкарыстанні назвы, ужываючы яе надалей для аргументавання сваіх «гісторычных праў» на Беларусь. Гэта ж тычыцца і значна пазнейшых часоў. У канцы XIX — пачатку XX ст., здаецца, не столькі рух за беларускае нацыянальнае адраджэнне, колькі апалагеты заходнерусізма прычыніліся да пашырэння назвы *Белая Русь* на ўсю тэрыторыю сучаснай Беларусі.

Ужо ў XVII ст. назва выкарыстоўвалася царскай прапагандай для дэзарыентацыі афіцыйных колаў замежных краін, якім настойліва даводзілася пра «адвечную» належ-

насць сучаснай Беларусі Маскоўскай дзяржаве. І гэта прыносіла патрэбныя Крамлю вынікі. Пасол імператара Леапольда I Аўгусцін Маерберг у «Падарожжы ў Масковію» (1663) адзначаў, што пад *Белай Руссю* ў Расіі разумеюць вобласці «паміж Прывілійем, Дняпром і Дзвіною, з гарадамі Наваградкам, Менскам, Мсціславам, Смаленскам, Віцебскам і Полацкам. Усё гэта калісьці належала рускім, але праз ваенныя выпадковасці яны саступілі шчасцю і храбрасці палякаў і літоўцаў»⁵⁴². Нават у далёкім Кітаі даведаліся аб існаванні *Белай Русі* як нібыта адной з расійскіх правінцый. «Шангянь оросъ гурунь» назвалі яе ў 1676 г., падаючы тытулатуру цара Аляксея Міхайлавіча, у рэляцыі пра рускае пасольства ў Пекін на чале з Мікалаем Мілеску Спафарыем, складзенай кітайскімі чыноўнікамі на манчжурскай мове — афіцыйнай у імперыі Цын⁵⁴³.

Хаця атаясамліванне *Белай Русі* з паўночным усходам сучаснай Беларусі па пісьмовых крыніцах прасочваецца з XVI ст., да 1650-х г. гэта не знаходзіла свайго адлюстравання на картах. Картографы быццам бы не рашаліся парваць з састарэлымі традыцыямі, пакуль для гэтага не было аўтарытэтнага тэарэтычнага аргументавання. Такім аргументаваннем стала *Polonia* Ш. Стравольскага ў чарговых выданнях (Гданьск, 1652 і Вольфэнбютэль, 1656), пасля выхаду якіх адна за адной пачалі выдавацца карты з новай лакалізацыяй *Белай Русі*. Адным з піянероў гэтай традыцыі стаў французскі картограф Гіём ле Васер дэ Баплан, які да 1652 г. працаваў у Рэчы Паспалітай. Аднак Л. Казлоў памыляецца, мяркуючы, што менавіта Баплан упершыню вынес *Russia Alba* ў загаловак карты⁵⁴⁴. Такі загаловак мела складзеная ў бапланіўскай традыцыі карта ВКЛ *Magnus Ducat Lituaniae & Russia Alba* Якаба Зандрарта (Нюрнберг, 1687). *Белая Русь* тут паказаная прыкладна ў межах Полацкага ваяводства⁵⁴⁵.

Пералік усіх карт XVII—XVIII ст., дзе змешчана назва *Белая Русь*, заняў бы занадта шмат месца, таму абмяжуем-

Адна са стэрэзатыных карт Самсона д'Абэвіля, на якіх *Russia Alba* лака-
лізуецца ў межах Полацкага ваяводства.

ся толькі некаторымі з іх. У Фрэдэрыка дэ Віта, напрыклад, на карце *Reipublicae et Status Generalis Poloniae...* (паміж 1689—1709) *Russia Alba Lithuanica* займае ўсю ўсходнюю і цэнтральную Беларусь. Як у Ставрольскага, у яе не ўключаныя толькі заходнія ваяводствы — Віленскае, Троцкае, Наваградскае і Берасцейскае⁵⁴⁶. На *Carta Topografica del Regno di Polonia* (Венецыя, 1770) *Russia Bianca*, прыхапіўшы паўночны ўсход цяперашняй Літвы, змешчана строга на поўнач ад *Lituania* (ад лініі Вільня — Нарач — Лукомль — Сянно⁵⁴⁷). У 1708 г. *Белая Руссия* ў значенні «паўночна-ўсходняя Беларусь» упершыню была прадстаўленая на рускамоўнай карце — копіі карты галандца Хуга Аларда, якую на загад Пятра I выканаў гравёр Пітэр Пікар, галандзец на рускай службе.

Паступова ўсталёўваецца амаль адназначная адпаведнасць паміж назвай *Белая Русь* і тэрыторыяй усходняй Беларусі, хаця ўжо ў XVII ст. назву нярэдка адносілі амаль да ўсіх беларускіх этнографічных тэрыторый. Ды далейшы лёс *Белай Русі* (назвы) добра вядомы, і разгляд яго выходзіць за рамкі гэтага даследавання. Апошняя змена зместу назвы адбылася зусім нядаўна, калі ў 1991 г. на палітычнай карце свету з'явілася незалежная Рэспубліка Беларусь.